

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΤΟ ΛΑΪΚΟ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η εύστοχη παρατήρηση που διατυπώνει ο Νικόλαος Δραγούμης στις *Ιστορικές Αναμνήσεις* του, ότι στον Αγώνα οι Έλληνες εσχετίσθησαν, θεωρώ ότι δικαιολογημένα μπορεί να θεωρηθεί η κυριότερη αιτία για την οποία η Ελληνική Επανάσταση αποτελεί την μεγάλη τομή στην εξέλιξη της πνευματικής ιστορίας του Νέου Ελληνισμού. Την προηγούμενη δηλαδή ευρυχωρία του κατακερματισμένου ελληνικού πληθυσμού της Τουρκοκρατίας –ιθαγενούς και αποδήμου– διαδέχεται τώρα η πανσπερμία γλωσσικών ιδιωμάτων, επιπέδου πολιτισμού και αναπόφευκτα νοοτροπιών ενός νέου ελληνισμού που είναι υποχρεωμένος να εγκαταβιώσει μέσα σε πολύ στενά γεωγραφικά όρια, σε συγχρωτισμό, άλλωστε, και με το ξενόφερτο στοιχείο που περιβάλλει τον νεότευκτο βασιλέα. Τα πλεονεκτήματα που τους χαρίζει ο ελεύθερος βίος και πολλά είναι και πολύ γνωστά: όλα αυτά βέβαια σε συνδυασμό αποτελούν μια εντελώς νέα πραγματικότητα, η οποία αναπόφευκτο είναι να ζητήσει να εκφρασθεί στον χώρο της πνευματικής ζωής.

Το ερώτημα που φυσιολογικά γεννιέται μέσα από την καινούρια αυτή διεργασία, και στο οποίο επιθυμεί να δώσει απάντηση η σημερινή μου εισήγηση είναι το ακόλουθο: Ποιά θέση έλαβε μέσα σε όλη αυτή την αναμόχλευση το λαϊκό ανάγνωσμα. Ο λόγος για τον οποίο τίθεται το ερώτημα δεν είναι καθαρά ιστορικός. Η εξέλιξη ενός είδους μέσα στον ιστορικό χρόνο έχει πάντοτε ενδιαφέρον, όταν όμως το είδος, με την ενδεχόμενη ιδιοτυπία του, δημιουργεί και άλλες ερευνητικές προεκτάσεις, τότε το ενδιαφέρον πολλαπλασιάζεται. Αυτή ακριβώς είναι και η περίπτωση του λαϊκού αναγνώσματος. Και συγκεκριμένα.

Το λαϊκό ανάγνωσμα, όπως διαμορφώνεται μέσα στον 18ο αιώνα, παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Είναι ολιγάριθμο, γύρω στα είκοσι περίπου κείμενα, τα οποία όμως αντιπροσωπεύουν όλους τους σχετικούς θεματικούς χώρους. Από την άλλη μεριά, για λόγους που δεν είναι της στιγμής να εξηγηθούν, παρουσιάζει διαταξικό χαρακτήρα σε ό,τι αφορά στο αναγνωστικό κοινό. Και ενώ το φαινόμενο αυτό είναι κοινό χαρακτηριστικό του είδους για ολόκληρη την Ευρώπη, για την Ελλάδα παίρνει ξεχωριστή βαρύτητα, επειδή εδώ δεν έχουν συντρέξει οι κατάλληλες ευνοϊκές προϋποθέσεις ώστε να δημιουργηθεί και το αστικό ανάγνωσμα. Έτσι τείνουμε να δεχθούμε ότι το λαϊκό ανάγνωσμα διεκδικεί σχεδόν την αποκλειστικότητα

στην λογοτεχνική έκφραση του νέου ελληνισμού. Λέμε σχεδόν, επειδή δεν πρέπει να αγνοηθεί και ένα ποσοστό λόγιας λογοτεχνίας, η οποία όμως συντηρείται με πολλά προσκόμματα. Αυτός συνεπώς ο ηγεμονικός ρόλος τον οποίον παίζει εδώ, σε συνδυασμό πάντοτε με την ολιγοτήτά του, οδηγεί σε έναν πολύ απλό συλλογισμό, ο οποίος, όσο και να παρουσιάζεται εντυπωσιακός, δεν παύει και να ανταποκρίνεται και σε μια πραγματικότητα.

Ένας τόσο περιορισμένος θεματικός χώρος είναι και πολύ εύκολο –από μια πρώτη εξέταση φυσικά– και να διερευνηθεί προς διάφορες κατευθύνσεις. Και συγκεκριμένα: Μια και δεχόμαστε πως ένας από τους ασφαλείς τρόπους για την έρευνα των νοοτροπιών σε μια κοινωνία είναι και η διερευνητική μελέτη των αναγνωσμάτων ευρείας κυκλοφορίας, το λαϊκό ανάγνωσμα, για αυτούς ακριβώς τους συγκεκριμένους λόγους τους οποίους προαναφέραμε, προσφέρεται να εξυπηρετήσει αυτούς τους πολύ συγκεκριμένους στόχους και να μας οδηγήσει σε κάποια μάλλον ασφαλή συμπεράσματα. Δυστυχώς μια παρόμοια, δειγματοληπτική έστω έρευνα δεν έχει γίνει προς την κατεύθυνση αυτή, ώστε να έχουμε δημιουργήσει ένα προγεφύρωμα αναφοράς, ή ένα είδος δοκιμαστικής ανασκαφής, αν προτιμάτε. Την πρώτη σχετική προσπάθεια επιχειρεί ο ομιλητής ως ακροτελεύτιο κεφάλαιο στην εργασία του για το λαϊκό ανάγνωσμα γενικότερα και την εξέλιξή του στον ελληνικό χώρο της Τουρκοκρατίας, η οποία προτάσσεται ως εισαγωγή στά υπό έκδοση κείμενα του *Μπερτόλδου* και του *Μπερτολδίνου*.

Φυσικά δεν έχω λόγο να αναφερθώ εδώ στα σχετικά συμπεράσματα. Το θέμα πρέπει να παραμείνει μέσα στο γενικό του σχήμα, και ειδικότερα: Αν, όπως δεχθήκαμε, και όπως πράγματι συμβαίνει, ο Αγώνας δεν αποτελεί απλώς τομή στην πνευματική ιστορία, καθώς κάθε σημαντικό πολιτικό είτε στρατιωτικό γεγονός, για την Νέα Ελλάδα αποτελεί ταυτόχρονα και αφετηρία. Θα μπορούσα να προχωρήσω και σε μια πιο ακραία άποψη: Ο νέος ελληνισμός είδε από την πρώτη στιγμή την Επανάσταση ως ένα συντελεσμένο γεγονός, ανεξάρτητο δηλαδή από τις οποιεσδήποτε διακυμάνσεις του είτε και το τέλος του. Έτσι μόνο μπορώ να ερμηνεύσω αυτή την ζωτική ορμή που χαρακτηρίζει τις επιδόσεις του τόσο επάνω στον Αγώνα, όσο και αμέσως μετά σε ό,τι αφορά στην πνευματική του ανασυγκρότηση. Συνοπτικότερα θα λέγαμε, όχι μόνο δεν έχει κανείς την αίσθηση κάποιας λύσης συνοχής, αλλά αντίθετα αισθάνεται την διάθεση που κυριαρχεί για ανανέωση. Συνεπώς για ποικίλους και άλλους λόγους, είναι φυσικό να στέκεται μπροστά στο αναπόφευκτο ερώτημα, ποιά είναι η τύχη του λαϊκού αναγνώσματος κατά την αμέσως μετά τόν Αγώνα περίοδο. Πώς όμως εμφανίζεται η κατάσταση;

Εντελώς στις αρχές του αιώνα, ο κατά κανόνα οξυδερκής Κοραΐς έχει προβλέψει και πάλι τα πράγματα. Προαισθάνεται την εισβολή του κυριάρχου για την εποχή είδους της λογοτεχνίας, δηλαδή του μυθιστορήματος, και με αφορμή το αντίδοτο που επιχειρεί να προσφέρει, το παλαιό δηλαδή μυθιστόρημα –όλα αυτά τα λέει στα προλεγόμενα της έκδοσης των *Αιθιοπικών* του Ηλιοδώρου– συζητεί τον όρο που πρέπει να χρησιμοποιηθεί για το είδος. Έτσι και έγινε. Στην επόμενη ακριβώς μετά τον Αγώνα δεκαετία, μέσα σε μιάν Ελλάδα που έχει να λύσει στοιχειώδη βιοτικά προβλή-

ματα, κάνει ορμητικά την εμφάνισή του το νέο είδος. Τρεις δημιουργοί προβάλλουν από διαφορετικές θέσεις να διεκδικήσουν την πρωτεριαότητα. Είναι οι ακόλουθοι χρονολογικά: Το 1834 ο Φαναριώτης Παναγιώτης Σούτσος κυκλοφορεί στο Ναύπλιο τον *Λέανδρο*. Το 1839 ο Χιώτης Ιάκωβος Πιτσιπιός, με προκήρυξη που έχει τυπώσει ήδη το 1834 στην Οδησσό, εκδίδει στη Σύρο το έργο *Η Ορφανή της Χίου ή ο Θρίαμβος της αρετής*. Τέλος, τον ίδιον αυτόν χρόνο, ο Κωνσταντινουπολίτης οργανωτής της γεωπονίας στην Ελλάδα Γρηγόριος Παλαιολόγος εκδίδει στην Αθήνα σε δύο τόμους τον *Πολυπαθή*. Δεν θα επεκταθώ στα έργα ούτε και θα τα χαρακτηρίσω: Ό,τι ενδιαφέρει εδώ, είναι η δική τους άποψη, όχι η σημερινή δική μας. Εκείνοι θεωρούν ότι γράφουν μυθιστόρημα, και πως ο καθένας είναι ο πρώτος. Πρόκειται για έκρηξη στο είδος. Την απόδειξη θα μας την δώσει η συνέχεια. Στα επόμενα χρόνια, έως το 1866, οπότεν σημειώνεται η δεύτερη έκρηξη στο είδος με την *Πάπισσα Ιωάννα* του Ροΐδη, δηλαδή μέσα σε περίοδο τριάντα χρόνων, έχουμε και άλλες πολλαπλάσιες προσφορές, περίπου είκοσι. Αρκετές από αυτές –θα ήταν υπερβολή να ισχυρισθώ όλες– προσπαθούν κάθε μια με τον τρόπο της να δημιουργήσουν κάποιο πλαίσιο για το είδος. Φυσικά αυτό δεν είναι εύκολο, αφού τα ίδια αυτά χρόνια κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην Ευρώπη, και ειδικότερα στην Γαλλία, με την οποία μοιάζει η νεότερη Ελλάδα να έχει δημιουργήσει τους ισχυρότερους δεσμούς στο είδος. Αυτή η κινητικότητα μαρτυρεί ασφαλώς και το ενδιαφέρον. Ποιά έκταση παίρνει ο αντίκτυπος στις αναγνωστικές διαθέσεις του κοινού, δεν το γνωρίζουμε σήμερα με σχετική ασφάλεια. Το μόνο που μπορούμε να υποστηρίξουμε είναι ότι το μεγάλο κοινό δεν έμεινε αδιάφορο. Οι μαρτυρίες προέρχονται είτε από τις αντιδράσεις της κριτικής είτε ακόμη από τον ρυθμό των επανεκδόσεων. Μπορούμε συνεπώς να υποστηρίξουμε ότι το είδος γίνεται με το πέρασμα του καιρού φορέας κάποιας νοοτροπίας, είτε το είδος αναζητεί το έρεισμα του ιστορικού παρελθόντος –επίδραση Walter Scott– είτε αποπειράται να εκφράσει την πραγματικότητα της εποχής.

Αν η έκρηξη περιοριζόταν στα όρια αυτά που περιγράψαμε, είναι και σχετικώς ελέγξιμη. Πολύ γρήγορα όμως παίρνει και μιαν άλλη μορφή: εισβάλλει το είδος ταυτόχρονα και με τη μορφή μεταφράσεων. Τρεις είναι οι τρόποι: το αυτοτελές έργο, η επιφυλλίδα ως συνέχεια στην εφημερίδα ή στο περιοδικό ή το αυτόνομο φυλλάδιο σε συνέχειες. Και μόνη η τριπλή αυτή παρουσία του είδους είναι ενδεικτική ως προς το ενδιαφέρον που θα δημιουργούσε το είδος για το ευρύ κοινό. Υπάρχει όμως και μια άλλη πολύ πιο σημαντική απόδειξη: πρόκειται για τις αντιδράσεις που επροκάλεσε η πλημμυρίδα και η διάδοση του είδους. Φωνές και διαμαρτυρίες ακούγονται από παντού. Εκείνο μόνο που θα ήθελα να παρατηρήσω ως προς αυτές τις αντιδράσεις είναι ότι μάλλον έμειναν χωρίς αποτέλεσμα αφού: α' εξακολουθούν να ακούγονται και ως αργά μέσα στον αιώνα και β' οι αριθμοί οι οποίοι αναφέρονται για τις κυκλοφορίες είναι πραγματικά εντυπωσιακοί. Έτσι, για να αναφερθώ σε ένα και μόνο δείγμα: ο Κ. Θ. Δημαράς σημειώνει κάπου ότι στο χρονικό διάστημα 1846-1888 «κυκλοφόρησαν όχι λιγότεροι από διακόσιους τόμους μυθιστορημάτων του Αλεξάνδρου Dumas, μεταφρασμένοι στα ελληνικά. Με τον ασφαλώς υποτονικό μέσο όρο πεντακοσίων

τραβηγμάτων για κάθε έκδοση, έχουμε πάνω από εκατό χιλιάδες τόμους σε καμιά σαρανταριά χρόνια».

Δεν θα επεκταθώ. Νομίζω ότι και δεν χρειάζεται. Στο ερώτημά μας τώρα: με αυτά τα δεδομένα μπορούμε να μην υποστηρίξουμε πως, μέσα από τον χώρο του μεταφρασμένου μυθιστορήματος, δεν οδηγούμεθα με κάποια σχετική ασφάλεια να αναζητήσουμε μια κάποια νοοτροπία που διαμορφώνεται σταθερά μέσα στους κόλπους της νεοελληνικής κοινωνίας; Και δεν θα αναζητήσουμε, κατά δεύτερο λόγο, ποιά είναι η σχέση της νοοτροπίας αυτής που πηγάζει από ένα συγκεκριμένο είδος, προς την αντίστοιχη που πηγάζει από το ίδιο αυτό είδος στην ιθαγενή του μορφή; Ασφαλώς και ναι.

Ύστερα από την αδιαφιλονίκητη αυτή πραγματικότητα, φυσικό είναι να αναζητήσουμε τί απέγινε η παλαιότερη εκείνη νοοτροπία την οποία είδαμε πως πρέπει να είχε δημιουργήσει, κατ' αποκλειστικότητα, το λαϊκό ανάγνωσμα, όχι και πολύ παλιά, κάποιες δεκάδες χρόνια πριν. Κατ' αρχήν, βέβαια, ποιά είναι η θέση του λαϊκού αναγνώσματος για την περίοδο που μας αφορά; Απαντώ αμέσως. Το είδος εξακολουθεί την πορεία του, όχι αδιατάρακτη βέβαια, αλλά μια πορεία που συνεχίζεται μέσα στον αιώνα για να φθάσει έως τις αρχές του επομένου. Συνεπώς, αν περιορισθούμε να μιλήσουμε συνοπτικά και μόνο, το λαϊκό ανάγνωσμα εξακολουθεί και είναι μια πραγματικότητα, άρα και η έκφραση μιας νοοτροπίας. Πάλι δεν θα παρασυρθώ εδώ σε λεπτομέρειες. Εκείνο που ενδιαφέρει είναι βασικά το συνολικό σχήμα. Το σχήμα αυτό μπορούμε πλέον να το διατυπώσουμε ως ακολούθως:

Το λαϊκό ανάγνωσμα που ήταν πριν εκφραστής μιας συγκεκριμένης νοοτροπίας μέσα από τον χώρο της λογοτεχνίας κατά κύριο λόγο, τώρα πρέπει να εκχωρήσει ένα μέρος της αποκλειστικότητας αυτής σε δύο άλλους επιδρωείς, το ιθαγενές μυθιστόρημα και το μυθιστόρημα σε μετάφραση, που είναι και ο καθένας από αυτούς και φορέας μιας άλλης νοοτροπίας. Πώς θα γίνει αυτή η εκχώρηση, στον χώρο της νοοτροπίας πάντοτε, χωρίς συνέπειες, και ποιές; Φυσικά δεν πρόκειται να λάβετε από την θέση αυτήν απάντηση. Ο ρόλος μου είναι να θέσω το ερώτημα, καθώς και να επισημάνω ενδεχόμενες δυσκολίες, για όποιον τουλάχιστον θα μπορούσε να ελκυσθεί από το πρόβλημα και να προχωρήσει στην έρευνα. Στην προκειμένη περίπτωση, και για να μην μακρηγορώ, επέλεξα μια και μόνη μαρτυρία, ενδεικτική όμως από πολλές απόψεις.

Το 1869 ο Αντώνιος-Τζανετάκης Στεφανόπολις, λόγιος και δημοσιογράφος που διακρίθηκε αργότερα ιδίως στον ελληνικό γαλλόφωνο τύπο, δίνει μια διάλεξη με τον ακόλουθο τίτλο: «Περί του γαλλικού μυθιστορήματος και της επιρροής αυτού επί τα εν Ελλάδι ήθη». Ο τίτλος θεωρώ πως είναι αρκετά ενδεικτικός. Συνεπώς δεν θα ασχοληθώ με τις επιμέρους απόψεις του. Απλώς θέλω εδώ να παραθέσω ένα χωρίο από το κείμενό του, που είναι παντόχρονα και μια κραυγή διαμαρτυρίας του:

«Ω! αντί του να χραίνωμεν την ψυχήν, να σκοτίζωμεν το πνεύμα, ν' αμβλύνωμεν την φαντασίαν, να ψυχραίνωμεν τα γενναία της καρδιάς ημών αισθήματα δια της ανιαράς επιδείξεως πάντων των εκτόπων και μυσαρών εκείνων παθών, των πλαδαρών εκείνων εικόνων, αίτινες παρίστανται ημίν ως πρόδοος και ως νεωτερισμός, αποδότε ημίν την φυλλάδα του Αλέξανδρου, τον Ερωτόκριτον, την φυλλάδα του Μπερτολδου, του γαϊδάρου, του Σπανού, και προπάντων τα συναξάρια, και εν γένει τα αναγνώσματα των πατέρων ημών».

Λίγα χρόνια μόλις αργότερα, και συγκεκριμένα το 1877, ο Νικόλαος Πολίτης θεωρεί ότι «τα δημοτικά ταύτα βιβλία δεν είναι βεβαίως ανάξια προσοχής και μελέτης», ενώ το 1882 ο Σπυρίδων Λάμπρος θα δώσει μια διάλεξη σχετική με τίτλο «Τα αναγνώσματα των πάππων μας». Η Ιστορία έχει ακριβώς να έχει και αυτή τόν λόγο.